

Den moderna sovjetforskningen

(2 artiklar av den svenske historikern Lennart Samuelson)

Introduktion

Den *seriösa* moderna historieforskningen, inte minst den som utförs i dagens Ryssland, är numera ganska överens om mycket när det gäller historiska fakta om Sovjetunionen, t ex omfattningen av den stalinistiska terrorn. Och denna samstämmighet har inte ramlat ner från himlen, utan den är fast förankrad i de resultat som man kommit fram genom idogt forskningsarbete. Det som möjliggjort forskningen är tillgången till de sovjetiska arkiven, som gett unika möjligheter att vaska fram detaljerade uppgifter om olika aspekter av det sovjetiska samhället (detta att arkiven är så detaljerade, är följande konsekvens av det byråkratiska system som stalinismens maktmonopol baserades på). Samtidigt finns många frågor fortfarande kvar att besvara, men dessa frågor rör mer orsakssammanhang (varför och hur?) än kvantitet och gruppstillhörighet (hur många och vilka?).

Fackhistorikerna vet alltså en hel del om Sovjetunionen, men världen utanför verkar tyvärr vara ganska så ointresserad av att ta del av det som kommit fram. Det verkar som att man inte vill veta sanningen

Å ena sidan har vi en liten, marginaliserad, närmast patetisk skara med övervintrade eller tom "nya" stalinister, som förvisso *ibland* tar del av den moderna forskningen, men som vägrar att göra det annat än mycket restriktivt. Deras enda strävan är att hitta fakta som kan användas för att rättfärdiga den stalinistiska terrorn och/eller bagatellisera densamma och för att kunna fortsätta att motivera sitt eget politiska tunnelseende, resten blundar de för.

Å andra sidan har vi den stora gruppen av journalister, populärhistoriker, borgerliga ideologer och politiker osv som – medvetet eller omedvetet – ignorerar den nya forskningen – de verkar bara ha ett enda syfte, att skildra Stalins Sovjet och socialismen i allmänhet i termer av ett "ondskans imperium". I detta "ädla syfte" (ändamålen helgar medlen ???) drar man sig t ex inte för att torgföra siffror på terrorns offer som helt saknar stöd i fakta. Det räcker uppenbarligen inte med att beskriva verkligheten som den var, ty det skulle ju kunna lämna utrymme för andra tolkningar eller ofördelaktiga jämförelser med andra, "icke-socialistiska" länder – och detta måste givetvis undvikas, raka rör ska det vara. Och de som ifrågasätter olika aspekter av dessa falsifikatörers verklighetsförfalskningar, de antingen ignoreras eller anklagas för att försöka försvara stalinismens brott (här har man ju förstås benägen hjälp av den lilla skaran stalinister som just försöker göra detta). Det finns dock ett problem med lögnaktig historieskrivning: Lögner kan avslöjas, precis som den stalinistiska historieskrivningen!

I detta sammanhang är det viktigt att lyssna på de historiker som verkligen vet vad de talar om, och som också vill och kan dela med sig av sina kunskaper. Det är också viktigt att hjälpa till med att sprida dessa kunskaper vidare, till andra människor. Vi behöver inte sagor att skrämna små och stora barn med, utan fakta och verklig kunskap.

Nedan publicerar vi två artiklar av den svenske historikern *Lennart Samuelson*, som är docent vid Institutet för ekonomisk historisk forskning och verksam i Vetenskapsrådets program om Kommunistiska regimer. Han är en av de svenska forskare vars kunnande baseras på vetenskapliga studier av de sovjetiska arkiven och *inte* på subjektivt tyckande. Därför blir hans framställning också mer balanserad och trovärdig än den vanliga av anti-socialistiska fördomar smaksatta soppa, som tyvärr de flesta massmedia brukar servera.

Martin Fahlgren (12/4 2007)

PS. Artiklarna publiceras med författarens tillstånd DS

Ur *Svenska Dagbladet* / Kultur (Stockholm) 2 augusti 2003

Sanningen om Gulag kommer fram

Drygt tio år efter att Gulag-arkiven öppnats börjar oklarheterna kring de sovjetiska arbetslägren skingras. Trots sin grymhet var de inga förintelsläger av nazistisk modell, och mycket av arbetet var helt enkelt uppdyktat. Av Lennart Samuelson

De sovjetiska arbetslägren har sedan länge varit kända, både genom vittnesmål från före detta fångar och genom rapporter till internationella organisationer. Förenklat uttryckt kan man säga att lägren och lägrens omfattning var omtvistade endast under det kalla krigets första decennium. Då förnekade Moskva de vittnesmål som framkom vid franska kommunistpartiets förtalsmål i Paris 1947 kring den före detta sovjetjäntemannen Viktor Kravtjenkos bok "Jag valde friheten".

Men samtidigt kände inte till mer än de största lägrens namn och geografiska läge. Antalet straffångar var i hög grad osäkert. I sin bok "Stalinismen" (1953) hänvisade Arthur Montgomery, professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, till den enda autentiska källan, "Planen för Sovjets ekonomi år 1941". Den bekräftade att straffarbetet spelade en väsentlig roll i skogsbruket, gruvdriften och byggnadsindustrin. I likhet med framstående amerikanska ekonomer och sovjetexperter som Abram Bergson och Naum Jasny avstod dock Montgomery från kvantifieringar.

Lägren i Sovjet blev snart en bricka i den ideologiska kampen mot kommunismen. Moskva kunde inte hävda att man "endast" hyste ett färre antal politiska fångar än vad som påstods i Väst. Inte heller tillät man internationella inspektioner, annat än att betrodda kommunistjournalister besökte för ändamålet arrangerade "korrektionsarbetsläger". Alltså valde man att helt förneka förekomsten av koncentrationsläger fram till Chrusjtjovs avslöjanden på partikongressen 1956.

I England pågick dock redan 1947, i tidningen *New Statesman and Nation*, en debatt om straffarbetet i Sovjet. Bland de medverkande utmärkte sig Alexander Werth, född i S:t Petersburg och under andra världskriget en av de främsta brittiska krigskorrespondenterna i Moskva. Strax efter krigsslutet blev han utvisad på grund av sina rättframma reportage.

I debatten resonerade Werth att 1,5–2 miljoner sovjetiska fångar plus kanske det dubbla antalet krigsfångar utgjorde en realistisk skattning av tvångsarbetets omfattning. Det var inga särskilt populära hypoteser, varken bland kommunisterna eller deras motståndare. Samma mönster har upprepats genom årtionden: vänsterdebattörer söker misstänkliggöra påståenden om antalet politiska fångar i stället för att protestera mot kommunistdiktaturens rättsvidriga system. Omvänt har litteraturen om Sovjets arbetsläger förlorat i trovärdighet då man medvetet eller i brist på kunskaper överdrivit Gulags omfattning. I ljuset av vad som blivit känt efter 1992, vet vi emellertid att Werths antaganden låg ganska nära sanningen.

I sin lärobok i rysk nutidshistoria sammanfattar Alexander Werths son – den franske historikern Nicolas Werth som skrivit avsnittet om Sovjet i "Kommunismens svarta bok" – just den debatt om sovjetiska arbetsläger som sedan 1950-talet förts bland akademiker i USA och Västeuropa.

Den akademiska världen i väst kände genom Solzjenitsyn och andra mycket väl till de grymma förhållandena i Gulag, men man saknade hårddata som kunde göra lägrens ekonomiska, demografiska och sociala proportioner begripliga.

Först omkring 1990 blev Gulags arkiv tillgängligt i Ryska Statsarkivet, dit administrationen efter systemets avveckling på 1950-talet överlämnat sina handlingar. För tio år sedan kunde

ansedda historiker rentav tvivla på detta källmaterials autenticitet. Andra menade, utan att själva ha försökt kontrollera uppgifterna, att Gulagarkivet visserligen inte innehöll rena förfälskningar, men ändå var bräckligt och otillförlitligt. Man frågade sig vad som redan från början kunde vara förvanskad information och vad som eventuellt hade gallrats bort eller av olika skäl förstörts.

I dag har man en hyfsad uppfattning om bristerna i Gulag-arkiven jämfört med då de första forskningsresultaten publicerades i början av 1990-talet.

Avhandlingar har redan skrivits om det mest beryktade Kolyma-lägret i sovjetiska Fjärran Östern, liksom de omfattande strejker och uppror som förekom i början av 1950-talet. Sedan några år leder även Nicolas Werth ett internationellt projekt för utgivning av dokument om Gulag. Vid Hoover Institution på Stanford University skall nästa år inte mindre än sex volymer dokument på ryska ges ut om Gulags administration, ekonomi, förvisningsorter, strejkerna samt amnestierna på 50-talet. Och i serien ”Annals of Communism” på Yale University Press utkommer tre monografier om de sovjetiska koncentrationslägren på 1920-talet, Gulags grundande på 1930-talet samt perioden fram till 1953.

Gulag kan studeras på flera plan: individuellt, regionalt eller ur ett samhällsperspektiv. Den mänskliga dimensionen kan följas i Jacques Rossis levnadsöde. Rossi var funktionär i Kommunistiska Internationalen, men efter spanska inbördeskriget återkallades han till Moskva, arresterades, torterades och dömdes först till åtta års läger för uppiktade brott. Därefter tvingades han tillbringa totalt 18 år i Gulag innan han frigavs och rehabiliterades.

Rossi har gett ut flera böcker om sina erfarenheter i arbetslägren, bland annat ”Qu’elle était belle cette utopie!” (Le Cherche Midi, 2000) och, tillsammans med Michèle Sarde, den tillbakablickande ”Jacques, le français. Pour mémoire du Goulag” (Le Cherche Midi, 2002).

Rossi framhåller, som många andra före honom, hur mycket mygel som förekom i Gulags ekonomiska verksamhet. Fångarna myntade till och med ett särskilt begrepp, som ledigt översatt från ryska kan skrivas ”tufta”. Förkortningen TFT stod ursprungligen för ”tungt fysiskt arbete” men kom snart att tolkas som ”teknik för uppskattning av fiktivt arbete”.

Den hittills mest genomarbetade uppdateringen av bilden av Gulag som repressalie- och arbetsystem är Anne Applebaums nyutkomna GULAG: A History of the Soviet Camps (Penguin, 610 s).

Applebaum, utbildad vid Yale och London School of Economics, har varit Östeuropa-korrespondent för brittiska tidningar sedan slutet av 1980-talet. Hon har forskat i arkiv ibland annat Moskva, Archangelsk, Petrozavodsk och Syktyvkar och har förutom studier av fack- och memoarlitteraturen intervjuat ett antal fångar och lägervakter samt anhöriga till de dömda.

Applebaum ger mängder av exempel där arkivens uppgifter måste nagelfaras eller helt ignoreras. Hon ger läsaren möjlighet att bedöma hennes egna källor, resonerar om lägerarkivens statistik och rapporter, liksom kring muntliga och skriftliga berättelser som ofta plagierats eller stereotypt nedtecknats långt efter lägertillvaron.

Applebaum ger detaljerade skildringar av arresteringarna, förhören, transportererna och den brutala vardagen i Gulag. Hon skildrar det mesta från sex, kärlek och överlevnadsstrategier till brutala strider mellan kriminella gäng och döden genom utmattning, svält eller epidemier. Hon är noga med att fokusera på Gulag, men i fråga om sjukdomar, överdödlighet, byråkrati och hänsynslöshet mot enskilda liknade tillvaron i lägren den i sovjetvardagen.

Boken skildrar de första sovjetiska koncentrationslägren under ryska inbördeskriget och hur Gulag växte fram under 1930-talet. I bokens sista avsnitt går hon även igenom ”det lägerindustriella systemet”. Förutom skogsavverkning i stor skala svarade Gulag-fångarna för

uppförande av de stora fabrikerna i Norilsk, Krasnojarsk och Nizjnij Tagil. Hela gruvdistrikt som Vorkuta och Karaganda var beroende av fångarnas arbete.

Gulag hade tre huvudtyper av straffanstalter: läger, kolonier och specialbosättningar. Till lägerstraff, ofta upp till tio år, dömdes man för grova brott och i politiska mål. För mindre brott, dömdes man till straffkolonier på upp till tre år. Dessa hade som regel mildare regim och fångarna arbetade i stor utsträckning inom verkstads- och den lätta industrin. På 30-talet tvingades deporterade ”kulaker” (storbönder) med familjer leva och arbeta i specialbosättningar enligt order som gavs av ortens kommandant. Efter kriget upprättades specialbosättningar även för deporterade från Baltikum och andra områden.

Applebaum gör många relevanta jämförelser med nazismens koncentrationsläger, men betonar en viktig punkt: I Sovjet fanns inte Vernichtungslager av samma slag som i Nazityskland. Undergången kunde likväl vara given i sovjetiska läger genom extremt hårda arbetsförhållanden och undernäring. Men lägrens primära syfte var inte att förintna fångarna utan att producera varor till vad som länge föreföll vara ett billigt pris. Sovjet hade andra medel att döda människor framhåller Applebaum och pekar på de stora polisaktionerna under 1937–38 då över sjuhundratusen människor avrättades. Gulag bör liksom dess nazistiska motsvarigheter ses som ett terrorinstrument för att tygla medborgarna.

Applebaum ägnar endast ett appendix åt de frågor man ofta ställs inför beträffande Gulag. Nämligen: Hur många var fångarna? Hur många dog i lägren? Detta kapitel tycks rikta sig till dem som vill hitta en enkel måttstock på mänskligt lidande. Hon redovisar den totala mängd fångar som vi idag kan fastställa varit Gulagfångar, liksom vilka uppgifter som lägerstatistiken med alla dess inbyggda brister ger om dödligheten i lägren. Dödligheten var genomgående flerfaldt högre än för motsvarande åldersgrupper i samhället. Men Applebaum konstaterar att mycket mer måste analyseras än bara dessa totalsiffror. Vad betydde det fysiologiskt och psykologiskt att återkomma till samhället efter tio års nedbrytande lägervistelse? Hur mäter man de anhörigas förtvivlan? Vi räknar nu med att omkring 18 miljoner Gulag-domar avkunnades under perioden 1930–1953, därav dömdes drygt 8,5 miljoner personer till de hårdare lägren.

De många ryska källorna utnyttjas även i Bent Jensens GULAG og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelseskab i det 20. Århundrede (Gyldendal, 2002, 523 s). Jensen är professor vid Odense universitet och författare till ett flertal monografier om rysk historia och rysk-danska förbindelser. Ackompanjerad av ett pedagogiskt fördelaktigt och gripande bildmaterial samt översatta dokument, behandlar Jensen ingående kollektiviseringen av jordbruket, fördrivningen av kulakerna 1930–31 och hungerkatastrofen 1932–33.

Till skillnad från Applebaum nöjer sig inte Jensen med att enbart analysera Gulag-lägrens framväxt och omfattning. Han hänvisar ofta till den nämnda debatten i den akademiska världen. Tyngdpunkten i bokens senare del ligger på ”Västs minnesförlost” om sovjetkommunismens brott mot de mänskliga rättigheterna.

Med träffande exempel ur dansk fack- och populärlitteratur visar Jensen hur flera Sovjetskildringar från 1930- och fram till 1980-talet helt eller delvis missbedömde systemet, och förteg eller förringade dess kriminella aspekter.

Det är inte lätt eller kanske ens möjligt att vara objektiv, även om alla säger sig eftersträva detta. Om man blott dryftar den ena sidan av det politiska spektrat riskerar man bli tendentiös. Det har sedan revolutionsåret 1917 funnits en reaktionär, antisocialistisk och antisemitisk litterär tradition som inte heller har gett någon vederhäftig bild av den sovjetiska verkligheten.

Man frågar sig exempelvis hur en svensk läsare år 1940 kan tänkas ha ställt sig till en bok som ”Den förrädda socialismen” (Stockholm, Medéns 1940) av Karl Albrecht, vars bilder

Jensen använder. Boken hade ett förord av nazistledaren Per Engdahl och sades skildra österrikaren Albrechts tid som jägmästare i Sovjet. I dag kan vi tack vare arkiven fastställa att Albrecht verkligen kan ha bevitnat deporterade kulaker i Karelen och Ural och vi kan sovra i Albrechts antisemitiska skildringar av kommunister och tjekister för att vaska fram de fakta som onekligen var korrekta. Men hur reagerade en dåtida läsare? Vi väntar alltjämt på en historiografisk eller presshistorisk översikt som lyckas med att analysera såväl den naiva, pro-kommunistiska försköningen av sovjetepoken som de lika ensidiga och vinklade framställningar som kolporterades i den reaktionära och fascistiska litteraturen. Som jämförelse kan nämnas att rysk historieskrivning inte bara dryftar olika aspekter av sovjetkommunismen. I dag granskas hela den ryska politiska scenen från 1917 och framåt, på den vita såväl som den röda sidan i inbördeskriget liksom alla de skiftande grupper som i exil fortsatte kämpa för sina mål.

Ur *Svenska Dagbladet* / Kultur (Stockholm) 8 april 2004

Forskningen inte färdig med Stalin på länge än

Men forskningens kvarnar mal långsamt. Nytt källmaterial fordrar att schabloner nagelfars om massrepressionen i Sovjet på 30-talet och om uppgörelsen med Stalins personkult under 50-talets "töväder". Av Lennart Samuelson

På vägen från Jekaterinburg mot Perm ser man efter ett par mil en vägs skylt – ”Memorial”. Det är en minneslund över offren för politiska repressioner under 1930- till 50-talen. I cirklar kring en obelisk med symbolerna för de fyra religionerna kristendom, islam, judendom och buddhism löper gångar med metallplattor. Där finns namnen ingraverade på över 18 000 offer för politisk terror i Uralregionen. Blommor instuckna vid namnen vittnar om hur man hedrar minnet av anhöriga som i sina bästa år avrättats för uppdiktade brott. I Jekaterinburgs historiska arkiv utges en martyrolog över Uraloffer för repression under Sovjettiden. Liknande efterforskningar pågår runtom i Ryssland.

Ryssland gör således officiellt och inte minst mentalt upp med stalinismen. Paradoxalt är att vissa kretsar hellre än att belysa hur ryssarna bemäktigar sig sin tragiska historia fastnar för inslag av Stalinnostalg. Lika märklig är uppgiften att tystnad lägrat sig om terrorn under kommunistepoken. Dylika utsagor står i kontrast mot en lavin av arkivmaterial och en ström av böcker som framkommit på senare år.

Demokratifonden, som leds av perestrojkans ideolog Alexander Jakovlev, har givit ut en serie dokument om rysk 1900-talshistoria. Fonden har publicerat arkivmaterial om Kronstadt-revolten 1921, om Katynmassakern på polska officerare 1940, om Gulag samt om de politiska uppgörelserna på 50-talet. Dess senaste bidrag tar upp rapporter till Stalin från säkerhetstjänsten vid Lubjankatorget i Moskva. Boken *Lubjanka: Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezo-pasnosti NKVD, 1937–38* (”Lubjanka. Stalin och NKVD:s överstyrelse för statssäkerheten, 1937–38”, *Demokratija*, 600 s) har sammanställts och kommenterats av professor Vladimir Chaustov. Boken innehåller hundratals dokument ur Presidentarkivet som belyser hur Stalin informerades om och tog ställning till allehanda säkerhetsfrågor.

Andra verk från Demokratifonden belyser ”tövädret” efter Stalins död. I volymerna *Reabilitatsija – Kak eto bylo* (”Rehabilitering – Så gick det till”, *Demokratija*, 800 + 600 s) finns hundratals dokument som visar hur Chrusjtjov och partiledningen tveåget började frige politiska fångar och rehabilitera dem som dömts, förtalats eller hänvisats till tystnaden.

Emellertid mal forskningens kvarnar långsamt. Några framsteg redovisas i Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union (Palgrave, 255 s), en artikelsamling som redigerats av Barry McLoughlin och Kevin McDermott. Förutom deras artiklar ingår bidrag av de ryska historikerna Oleg Chlevnjuk, Nikita Petrov och Arsenij Roginskij. Ett annat tillskott till bilden av 1937 års händelser är Mark Junges och Rolf Binnars analys av den så kallade antikulak-operationen. Med tanke på intresset för dessa frågor i Ryssland är det naturligt att deras bok utkommer på ryska, *Kak terror stal "bol'sjim": sekretnyj prikaz No 00447 i technologija ego ispolnenija ("Hur terrorn blev "stor": Den hemliga order nr 447 och dess verkställande"*, AIRO-XX, 352 s) innan den publiceras på tyska eller andra språk.

Det förenklar analysen att särskilja olika nivåer i 30-talets terror. På en nivå utspelades 1936–1938 de stora Moskvaprocesserna mot ledande bolsjeviker. Skådeprocesserna hölls offentligt och väckte samtidens förvåning blandad med avsky över hur alla anklagade erkände sin skuld, även till de mest osannolika brott som tillskrevs dem. I processerna dömdes Zinovjev, Radek och Bucharin tillsammans med dussintals av bolsjevikernas "gamla garde". Forskningen har klarlagt hur de anklagade tvingades bekänna fabricerade brott. Sedan följde hundratals avrättningar av deras forna anhängare. Tjuchatjevskij och sju höga officerare dömdes i juni 1937 för påstått högförräderi. Det blev upptakt till blodiga rensningar inom försvarsmakten som krävde omkring 10 000 officerares liv. Trots bättre källor om kronologin och antalet offer för dessa delar av terrorn finns ingen bättre förklaring av Stalins underliggande motiv än tidigare.

På en mellannivå fanns den breda terror som drabbade kadrer i partiet, på företag och bland vetenskapsmän. Omfattningen av dessa terroraktioner blev tydlig genom upprättelser på 50-talet av framstående personligheter. Terrorns två högsta nivåer med hundratals respektive tiotusentals kända offer stod i centrum för den forskning som kunde bedrivas efter Chrusjtjovs avslöjanden på 20:e partikongressen. Som ringar på vattnet ansåg man att därutöver åtskilliga hundratusen eller rentav flera miljoner hade arresterats och dömts för politiska brott 1937–38.

Begreppet Den stora terrorn om dessa händelser myntades ungefär samtidigt av Hellmut Andics i "Der grosse Terror" (1967) och Robert Conquest året därpå i "The Great Terror" (sv övers 1971). De var bundna av Chrusjtjovs version att terrorn främst drabbade oskyldiga motståndare till Stalin inom partiet. Med "Gulag-arkipelagen" (1974) klargjorde Solzjenitsyn hur omfattande repressionen varit alltsedan 1917. Men även han betraktade felaktigt terrorn 1937–38 som utrensningar huvudsakligen riktade mot kommunistiska partimedlemmar.

Bilden har förändrats radikalt sedan arkiven öppnats. Tidigare fokuserade historikerna på terror mot eliter, nomenklaturen och intelligentsian. Men de svarade kvantitativt bara för en bråkdel av offren. En till nyligen okänd terror riktades i så kallade massoperationer mot grupper bland vanligt folk, arbetare och bönder.

Det var fråga om planlagda aktioner mot före detta kulaker som återvänt från sina förvisningsorter till sina hembyar eller storstäderna, mot samhällets underklass i form av marginaliserade småbrottslingar utan fast arbete eller bostad samt mot dem som av säkerhetspolisen var kända för sin skeptiska inställning till Sovjetsystemet. Under juni-juli 1937 diskuterades i kommissioner på högsta nivå inom kommunistpartiet vilken omfattning denna operation skulle ha. Uppgiften sändes till de lokala NKVD varefter säkerhetspolisen fick inkomma med förslag om hur många i respektive kategori som skulle avrättas alternativt dömas till lägerstraff. Massavrättningar genomfördes hösten-vintern 1937–38. Ett tiotal andra massoperationer riktade sig mot dem som hade samma nationalitet som förmodade fiender i ett kommande krig, bland andra polacker, finländare och tyskar. Junge, Binner och deras medarbetare Alexej Stepanov, som bidrar med en noggrann analys av terrorn i Tatarien, visar hur arkivmaterialet speglar dessa operationer.

1937–38 avrättades cirka 700 000 personer av den halvannan miljon som arresterades. Omkring 40 000 av dessa var ledande funktionärer i kommunistpartiet. De tvingades genomgå långa nedbrytande förhör. De fördes upp på listor som namn för namn – eller snarare sida för sida – godkändes av Stalin, Molotov, Mikojan eller andra i politbyrån. Anklagade kadrer dömdes sedan individuellt av ”trojkor” bestående av åklagare, säkerhetsman och parti-representant. Massoperationernas offer – bönder, kriminella och de nationella grupperna – arresterades och dömdes kollektivt. Den högsta ledningen hade angivit riktlinjer för hur många som skulle avrättas i varje landsdel. Det är först genom ovannämnda efterforskningar som vidden av denna tragedi har klarnat.

Efter Stalins död i mars 1953 gavs amnesti åt hundratusentals lägerfångar som dömts i vanliga brottmål. Först senare inleddes de omfattande frigivningarna av de politiska fångarna. Under uppgörelserna med Stalinepoken drev partiledningen ett försiktigt spel. De nya dokumenten om rehabiliteringarna visar hur man grep sig an olika fall och vilka känsliga problem i det förflutna som fick vänta ända till Gorbatsjovs glasnost. I sitt hemliga tal till kommunistpartiets kongress 1956 valde Chrusjtjov att fokusera på vissa partimedlemmar som fallit offer för vad som framställdes som Stalins och Berijas ränksmideri. Några få offer ur ”bolsjevikernas gamla garde” fick upprättelse. Däremot utelämnade Chrusjtjov – väl informerad om de faktiska förhållandena – massoperationerna 1937 mot tidigare storbönder, präster, adelsättlingar samt intellektuella som utgjorde det stora flertalet. Dessa kunde i många fall få upprättelse genom efterlevandes ansträngningar.

På senare år har protokoll publicerats från möten runtom i Sovjet där Chrusjtjovs ”hemliga tal” ventilerades. Det framgår att i de betrodda partikretsarna lämnade talet många frågor obesvarade. Debatterna med partiets propagandister vittnar om hur bättre förklaringar krävdes till vad som förenklat kallades ”personkultens följder”. Tabubelagda frågor och förenklingar låg som en tickande bomb under den ideologiska fernissan ända till Gorbatsjovs tid.

I dag gäller det inte att enbart rehabilitera offren. Frågorna om hur och varför det kunde hända kommer att sysselsätta historikerna länge än. Då mängder av nytt empiriskt material förändrar själva kunskapsnivån är teoretiserande om epoken naturligtvis riskabelt. Olika teorier kan bättre eller sämre förklara vitt skilda företeelser inom vad som i singularis kallas Den stora terrorn. Det krävs en typ av förklaringar av varför partiets ”gamla garde” utrensades i tysthet alternativt bekände i skådeprocesser. I dag finns tidigare okända förhållningsprotokoll som ger nya inblickar. Andra förklaringar behövs för att göra begripliga de blodiga utrensningarna av lokala partiledare eller företagschefer. Teorier om social ingenjörskonst och modernisering kan förklara varför Stalin bestämde att låta avrätta hundratusentals personer inom vitt skilda kategorier som präster, adelsättlingar, före detta storbönder och andra som hyst eller påståtts hysa statsfientliga åsikter.

De förklaringar som exempelvis den ryske historikern Chlevnjuk betonat faller tillbaka på versioner som länge föresvävat forskningen. Kunde föreställningen om en potentiell femte kolonn förklara terrorn i masskala? Till en del stämmer kanske detta resonemang. Men redan under kollektiviseringen av jordbruket 1930–31 riktades aktioner mot grupper på landsbygden som motsatte sig socialistisk ekonomi och ideologi, exempelvis köpmän, småfabrikanter, lärare och präster. Då protesterade GPU-chefen Henrich Jagoda och förmanade lokala ledare att avvakta. Den stora terrorvågen 1937–38 var med denna tolkning en konsekvent genomtänkt operation i linje med bolsjevikernas syn på ”det klasslösa samhället”, snarare än något som förestavades av krigshot och en mer eller mindre välgrundad rädsla för framtida femte kolonnverksamhet. Forskningen har underligt nog inte kombinerat befintlig kunskap om Nazitysklands spionage och sabotageförberedelser, som ingalunda inleddes månaderna före Operation Barbarossa 1941, med de till synes blint slående aktionerna från Stalins sida mot

tiotusentals sovjettysskar eller tyska emigranter. Var det ett tecken på att kontraspionaget misslyckats?

Till de kvarvarande problem som forskare ryggat tillbaka för hör den paradoxala kombinationen av framåtskridande och terror. Men genom studium av de dokument som Lubjankakorrespondensen innehåller kan även denna paradox nystas upp. Samtidigt som utländska konspirationer fabricerades kunde Sovjetledningen urskilja och framgångsrikt hantera de reella hoten utifrån. Ett mönster och en kluvenhet mellan vad som liknar paranoja och grymt barbari, å ena sidan, och klarsyn och hypersmarta spionnät, å den andra sidan, präglade Stalins maktutövning. Hur man inom Lubjanka lyckades hantera fiktion och fakta i det hänseendet återstår att förklara. Forskningen är inte färdig med Stalin på länge än.

Lästips

I en artikel i [Historisk tidskrift nr 3 2004](#) (sid 417 ff), "1900-talets tragedier på den sovjetiska landsbygden. Nya källor och tolkningar" redovisar Lennart S. nya forskningsrön om jordbruket och särskilt kollektiveringsrörelsen i slutet av 20-talet och början av 30-talet.